

עיוני מעוז צור

פרופ' אפרים חזן וד"ר ישראל רוזנסון

בשורות הבאות ננסה להציג פנים שונות של פיוט החנוכה המפורסם 'מעוז צור ישועתי'. נעסוק בשאלת מעמדו בהלכה ובמנהג, בזיקתו לעולם הפיוט, בקורותיו, בפרשנותו, בצדדים של פולקלור שנקשרו בו ומשהו על מנגינותיו, ונתייחס לשימושים הספרותיים שנעשו בו. ההנחה העומדת ביסוד הדברים היא כי הבנת הפיוט במשמעותו הרחבה והמעמיקה כרוכה בשוטטות בין תחומים, שכן הפיוט איננו מצטמצם לטקסט גרידא, הוא נטוע במרחב הרב-תחומי ועניינו ה'חיים' בכללותם. קורא אידיאלי של 'מעוז צור', ימצא בו הרבה מעבר לכתוב ולפרשנותו הפשוטה. הזיכרונות והחוויית המצטברים משפיעים על ההתייחסות לפיוט ועל פרשנותו הרחבה. גם באלו אנו באים לעסוק כאן.

א. מעמדו במנהג ובספרות ההלכה

בספרו על התפילה בישראל (שיצא לאור לראשונה בגרמנית ב-1913) כתב יצחק אלבוגן: "באחרונה פשט באשכנז המנהג לשיר אחרי כן [אחרי הדלקת נרות חנוכה] את הפיוט 'מעוז צור ישועתי' או שיר חנוכה בלשון המדינה"¹. בספר מאוחר יותר על התפילות אליהו מונק כותב: "אחרי הדלקת נרות נוהגים לשיר את הפיוט 'מעוז צור ישועתי'..."². אכן, יש עדויות רבות להיקלטותו של 'מעוז צור' בסדר הדלקת הנרות במנהגי אשכנז, והדבר בולט במיוחד בתפוצות שבהן התקיימו קהילות אשכנזיות וספרדיות זו לצד זו.³ האם ניתן לדבר על מעמד הלכתי כלשהו ל'מעוז צור'? 'מעמד הלכתי' של פיוט איננו מושג פשוט, ואנו נעקוב להלן אחר סוגי התיאורים השונים שבהם הפיוט נזכר או מובא. נוכחותו הבולטת של 'מעוז צור' בטקס ההדלקה עצמו אינה מוזכרת בספרות ההלכה גופה. כך, למשל, ספר ההלכה המפורסם ורב השימוש 'קיצור שולחן ערוך' לרבי שלמה גאנצפריד מציג את סדר הדלקת הנרות כך: "בלילה הראשון מברך המדליק קודם ההדלקה שלוש ברכות: להדליק, שעשה נסים, שהחיינו, ובשאר הלילות אין מברך 'שהחיינו'. לאחר שברך הברכות מדליק נר אחד

1. י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 99. לגבי 'שיר חנוכה בלשון המדינה', ראה למשל הפיוט 'בית כור': י' ארליך, אישים ומאורעות בתולדות ישראל, תל אביב תשנ"ה, עמ' 33-39.

2. א' מונק, עולם התפילות, ירושלים תש"נ, עמ' שלב.

3. ראה למשל: ד' גולדשמיט, מחזורים כמנהג קהילות יוון, מחקר תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 253, המדבר על הקהילה האשכנזית הקטנה בשאלוניקי.

ובעוד שמדליק האחרים אומר 'הנרות הללו' וכו'.⁴ הרי לנו ספר הלכה חשוב, אחד מעמודי התווך של ספרות ההלכה ביהדות אשכנז, המציג את סדר הדלקת הנרות ללא זכר ל'מעוז צור', ובכך ממשיך מסורת הלכתית ארוכה. זוהי התמונה גם ב'אנציקלופדיה התלמודית' בת זמננו המציגה את התפתחות ההלכה. בערך 'חנוכה' מוקדש סעיף מיוחד לברכות ובו דיון מקיף המזכיר גם את המנהג לומר 'הנרות הללו', אך גם כאן אין זכר ל'מעוז צור'.⁵ זוהי גם השיטה ברשימות הלכתיות שונות הנפוצות היום של דיני השנה השונים, המתמקדות בעיקרי ובמהותי מן הבחינה ההלכתית.⁶

שונים כמובן הדברים בסידורים וברשימות שונות של מנהגים ודינים הנלווים להם, שכן מעבר לעצם הבאת התפילות, עשויים סידורים ומחזורים לשמש כמעין חיבורים הלכתיים מוקצרים וממוקדים בתפילות. אם נתייחס להווה, בסידור הנפוץ 'ינת ישראל' נוסח אשכנז, סידור המשלב גם הנחיות למתפלל, מצאנו ב"סדר הדלקת נרות חנוכה" את ההנחיה הבאה: "אחר ההדלקה יאמר 'הנרות הללו' וישירו 'מעוז צור ישועתי'". והוא הדין בנספח הדינים והמנהגים בסוף סידור זה – 'דבר יום ביומו' בפרק 'כסלו': "אחרי ההדלקה 'הנרות הללו' ושרים 'מעוז צור'", וזה מסכם מסורת ארוכה של נוכחות 'מעוז צור' בסידורי תפילה שבנוסח אשכנז ולאחרונה גם בנוסח ספרד (להלן).

הסוגה הטיבעית שבה תבוא התייחסות ל'מעוז צור' היא ספרות המנהגים. עדות לנוכחותו של הפיוט עולה בספרות המנהגים האשכנזית. כך בספר מנהגים והלכות אשכנזי מן המאה ה-17 'לקט יושר', המספר על רבו בעל 'תרומת הדשן': "זכורני כשאמר זמירות בכל לילי שבת ששייך לומר בהם זמירות על השלחן קודם שאכל פשטיד"א, ובליל שבת אמר 'כל מקדש שביעי' ו'מה ידירות מנוחתך', לפעמים 'מה יפית'. לפעמים זמר אחר השייך לעניינו של יום, כגון 'מעוז צור ישועתי' בחנוכה...".⁷ ובמקום אחר בחיבור: "...ולאחר שאמר 'הנרות הללו' היה מנגן 'מעוז צור ישועתי'. לפעמים אמר אותו בדילוג. וזכורני כשהדליק בע"ש [ערב שבת] אמר הזמר 'מעוז צור ישועתי' בליל שבת על השלחן עם שאר מזמורים".⁸ 'מעוז צור' מוגדר כאן 'זמר השייך לעניינו של יום', אך מעמדו בטקס אינו קבוע די הצורך וניתן לזמרו גם אגב הסעודה, וכן במנהגי וורמיישא לרבי יוזפא שמש: "עושה ב' ברכות – להדליק ושעשה ניסו' ואומר אח"כ הנרות ואח"כ מעוז צור בניגון המיוחד למעוז צור".⁹ וכן: "...ואינו אומר 'מעוז צור' עד צאתו מבית הכנסת ואז אומר גם כן 'מעוז צור' קודם האכילה...".¹⁰ פה ושם עולה עניינו של מעוז צור גם ב'שו"תים', שבהיותם משקפים דיאלוג חי בין סמכות

4. הלכות חנוכה, סימן קלט, יב.

5. אנציקלופדיה תלמודית, ערך: חנוכה, עמ' 609–681.

6. כך בלוח של הרב טיקוצ'ינסקי, ובלוחות של היכל שלמה.

7. עמ' 433.

8. לקט יושר, חלק א', או"ח, עמ' לו, עניין ג'.

9. שם, עמוד קנב, עניין ד'.

10. מנהגים לק"ק וורמיישא (מהדורת י' זימר), א, ירושלים תשמ"ח, עמ' רמא.

11. שם, עמ' רמד.

רוחנית לבין נמעניה עשויים להתייחס גם למנהגים. כך בשו"ת 'חוות יאיר' של הרב חיים יאיר בכרך מהמאה ה-17-18: "...ומ"מ [ומכל מקום] אפילו לדעת מהר"ם אין ללמוד ממנו סעודת חנוכה, כי ודאי 'שירות ותשבחות' שאמר מהר"ם הם פיוטים שאינם חובה, שדרכם היה לשורר אותם על הסעודה, ולא רוצה לומר ברכת אירוסין ונשואין ושהשמחה במעונו, לכן תלאם במנהג. מש"כ [מה שאין כן] ז' ברכות הם מגמ' [מגמרא], ולכן הוציא מכלל ס"מ [סעודת מצווה] סעודות חנוכה, אפילו היה כבר בימיו זמר מעוז צור וכו' שהוא מנהג קבוע ואין עניינו לעשות מהסעודה מצוה דדרכו להאמר לפני הסעודה על הרוב ומה עניינו לסעודה..."¹² עולה כאן ההתלבטות ביחס לשורשיו של מעוז צור, לשאלת מיקומו בסדר החנוכה ולמעמדו ביחס לפיוטים אחרים – באופן כללי, ניכרת חשיבותו, אך מעמדו אינו קבוע דיו. ועוד נציין כי 'ספר מנהגי אמסטרדם' מדגיש את השבת דווקא! "בשבת שרים מעוז צור בבית בבואם מבית הכנסת" (פרק ג, סימן ז', סעיף ד').¹³

בדורות האחרונים, הולך ומתבצר מעמדה של סוגה אחרת – לקטים המשלבים הלכות ומנהגים. ההתייחסות למעוז צור בספרות המשולבת של המנהגים וההלכות, מגלה תמונה של התקבעות מעוז צור, המוזכר כחלק אינטגרלי ברשימת ההנחיות כיצד לנהוג. למשל, הקביעה בספר 'אוצר דינים ומנהגים' של יהודה דוד אייזנשטיין, שאחרי ציון אמירת תפילת הנרות הללו: "ואח"כ מזמר הפיוט 'מעוז צור ישועתי' בעל שש תנועות ושם המחבר מרדכי בראשי החרוזים, גם נוהגין לומר מגילת אנטיוכס..."¹⁴ אך הגיוני הוא שהתבצרות מעמדו תתבטא באותו חלק של ספרות לקטי ההלכה והמנהג הסובבים סביב נושא מסוים – במקרה הנידון, חנוכה: "אחרי הדלקת הנרות אומרים מזמורים ופיוטים כל אחד כפי מנהג אבותיו ורבנותיו, ובעיקר מנגיני מעוז צור."¹⁵ אומנם, הניסוח איננו מקדש בלבדית את 'מעוז צור', אך עצם אמירת הפיוט עוגנה בסדר היום ההלכתי. ובדומה לכך: "אחרי הדלקת הנרות ואמירת 'הנרות הללו' אומרים ושרים מזמורים ופיוטים כנהוג, עדה עדה ומנהגיה. יש הנוהגים לומר מעוז צור."¹⁶ וכך בספרי מנהגים שהחוט המקשר הוא האישיות שאימצה אותם, למשל: "ואחרי תפילת ערבית שר הזמר מעוז צור והזמר אשר יסד לכבוד הבורא יתברך לחביבות הנס, ויאמר ויהי נועם ומזמור אלוקים יחננו בצורת מנורה."¹⁷

אם נבוא לסכם, ההתייחסות ל'מעוז צור' בהלכה כמעט ואיננה קיימת ובספרות המנהג היא מועטה. לאחרונה מתבצר מעמדו המתועד בטקס, אך לא בספרות ההלכה במובנה הממוקד! דומה כי התמונה העולה מזכירה במידה רבה את יחסם של פיוטים אחרים לגוף

12. שו"ת חוות יאיר, סימן ע'.

13. ספר מנהגי אמסטרדם, לוקט בשנת תע"ו, מהדורת ברילמן, עמ' קמא.

14. נדפס מחדש, תל אביב תשל"ה, עמ' 141.

15. גבריאל צינגער, נטעי גבריאל – הלכות חנוכה, ברקלין תשנ"ד, עמ' קכו.

16. צבי כהן, חנוכה – הלכות, מנהגים, מאורעות ומדרשים, בני ברק תשנ"ו, עמ' 27-32.

17. זכרון יהודה – מנהגי רבי מאיר א"ש זצ"ל (בעל שו"ת אמרי יוסר), מהדיר: א' ראזענבערג, ניו יארק תשנ"ה, עמ' סח.

התפילה ולהלכותיה. הצד ההלכתי הרשמי לא קובע נחרצות את מעמדו של 'מעוז צור', אך בספרי המנהג ובסדרי התפילה שבסידורים ובלוחות המיועדים לדבר מוצגת תפילת 'מעוז צור', כעניין קבוע למדי בסדר השנה הדתי.

כאמור, היעדר עיגון הלכתי משקף את מעמדם של פיוטים רבים, יחד עם זאת, מבחינת מעמדו של פיוט 'מעוז צור', אין ספק שחשיבותו עולה משום שנתבצר לו מקום בנקודה חשובה ומשמעותית – 'סדר הדלקת הנרות'. הגם שיש בו בסדר זה תפילה ידועה מקדמת דנא 'הנרות הללו', שמקורה במסכת סופרים,¹⁸ הרי שעה מיוחדת זו תובעת מילי, ומבחינה זו נתברר כי יפה השעה לפיוט והפיוט לשעה.

זאת ועוד, דניאל גולדשמיט, חוקר התפילות הדגול, העמידנו על בעיה מהותית של חנוכה: "אחרי הכל תמוהה העובדה שחג האורים עובר בכל שנה בקיום מצוות הדלקת הנרות ומצוות הלל והודאה, אבל בלי להשאיר שום זכר למאורעות שגרמו לכך, שלא כימי הפורים...".¹⁹ יש לחסר זה ביטויים שונים ופתרונות שונים, ולא כאן המקום לעסוק בכולם, אך אשר לזמן ההדלקה המייצג את ברכת החג, חסר זה בולט יותר מכול. הפיוט האשכנזי 'מעוז צור' נותן מענה לא רק לסיפור הנס עצמו 'ומנותר קנקנים נעשה נס לשושנים' (על משמעות הבלטות הנס ראה להלן), אלא גם לזיקתו למערכת ההיסטורית הכוללת של השגחת ה' על ישראל. הנוסח הספרדי ונוסחים אחרים של הדלקת הנרות מילאו את המשבצת הזו בפיוטים אחרים, ודומה כי מעוז צור הולך ומחלחל לאחרונה גם מעבר לעדות אשכנז.²⁰

בסיומו של פרק זה ראוי להקדיש מילה למקומו של 'מעוז צור' ב'ספר המועדים' בעריכת יום טוב לוינסקי. לא כאן המקום לעמוד על חשיבותו של ספר זה, תפוצתו הרבה והשפעתו הברוכה. נציין רק כי פנה לציבור בכללותו, דתיים ולא דתיים גם יחד, משימה שקשה לראות חיבור כלשהו שיצליח לעמוד בה בהווה. בחטיבה בספר המועדים המוקדשת לחנוכה תפס מעוז צור יחידה שלמה, בת עמודים לא-מעטים הכוללת קטעי מחקר וספרות.²¹ אין זאת אלא שהפיוט הקורא לנקמה במשעבד בעבר ובהווה, הצית את דמיונם של בני הדורות שקדמו להקמת המדינה, והדבר האדיר את חשיבותו ומעמדו בציבור הישראלי על כל גווניו. התייחסות זו השפיעה ללא ספק על הכנסתו של 'מעוז צור' לתכנית הלימודים של בתי ספר

18. על עיניי 'הנרות הללו' ראה: ד' גולדשמיט, "הנרות הללו", מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ד, עמ' 399-402.

19. ד' גולדשמיט, זוטות לחנוכה, לעיל הערה 18, עמ' 406.

20. חלק מן הסידורים בנוסח עדות המזרח 'מאמצים' במידה רבה את מעוז צור ומצרפים אותו לסדר ההדלקה. כך, למשל, בסידור התפילה נוסח עדות המזרח שיצא בהוצאת קורן (ירושלים, תשנ"ז, עמ' 309), שנערך בידי ר' יוסף דוויק על פי הנחייתו של הרב עובדיה יוסף, וברכתו המפורשת בכתב יד מעטרת את הסידור. וכן, סידור 'עבודת השם השלם', מהדורת ר' ציון רבי, חולון תשנ"ח, בהסכמת הרב עובדיה יוסף ורבי מאיר מאזוז ובהנחייתם. 'באר ישראל', בנוסח יהודי מרוקו, אשקלון תשנ"ד. 'זוהר השמש', כמנהג יהודי מרוקו בהנחיית הרב שלום משאש, ירושלים תשנ"ח. 'קוק יעקב' על פי הנחיית הרב מרדכי אליהו, ירושלים תשנ"ח, ועוד.

21. יו"ט לוינסקי, ספר המועדים, חנוכה, תל אביב תשי"ד, עמ' 180-188.

ממלכתיים-דתיים וכלליים כאחד, ומכאן נגזרת העצמת חשיבותו במכלול ענייני החנוכה. בפרק המסיים מאמר זה נשוב לענות בסוגייה זו.

ב. נוסח הפיוט

נוסח הפיוט 'מעוז צור' המובא להלן הוא מתוך הסידור 'רינת ישראל' לפי מנהג אשכנז, פרט לשינוי בשורה שלפני האחרונה, חילופי המילים: 'לימי-'לזאת', שהוא על פי הנוסח בסידור 'עבודת ישראל'.

מעוז צור ישועתי / מרדכי

חֲנֻכַּת הַמִּזְבֵּחַ.	לְךָ נֶאֱחָה לְשִׁבְחֵךְ וְשֵׁם תוֹדָה נִזְבַּח מִצָּר הַמִּנְבַּח בְּשִׁיר מְזֻמֹּר,	מְעוֹז צוֹר יִשְׁעֵתִי, תְּכוּז בֵּית תְּפִלָּתִי, לְעֵת תְּכִיז מִטְּבַח, אֲז אֶאֱמַר,
יְרֵדוּ כְּאֲבֹן מִצּוּלָה.	בְּיָגוֹן כָּחִי כָּלָה בְּשִׁעְבוֹד מְלָכוֹת עֲגָלָה הוֹצִיא אֶת הַסֶּגֶלָה וְכֹל זֵרְעוֹ,	5 רְעוֹת שְׁבַעַה נְפֹשִׁי, חַיִּי מֵרָרֵי בְּקוֹשִׁי, בְּיָדוֹ הַגְּדוּלָה, חֵיל פְּרָעָה,
לְקַץ שְׁבַעִים נוֹשְׁעֵתִי.	וְגַם שֵׁם לֹא שִׁקְטֵתִי כִּי זָרִים עֲבַדְתִּי כִּמְעֻט שְׁעִבְרֵתִי זֶרְבָבֶל,	10 דְּבִיר קִדְשׁוֹ הִבְיָאֲנִי, וּבֹא נוֹגֵשׁ וְהִגְלִנִי, וַיִּזן רַעַל מִסִּכְתִּי, קֵץ בְּבָל,
עַל הָעֵץ תָּלִיתָ.	אֶגְגִּי בֶן הַמִּדְתָּא וְנֶאֱחָתוֹ וְשִׁבְתָּהּ וְאוֹיֵב שְׂמוֹ מַחִיתָ וְקִנְיָנוֹ,	15 כְּרוֹת קוֹמַת בְּרוֹשׁ בְּקֶשׁ, וְנִהְיֵתָה לוֹ לְמוֹקֶשׁ, רֹאשׁ יְמִינִי נִשְׂאֵתָ, רוֹב בְּנֵי,
קָבְעוּ שִׁיר וְרִנָּיִם.	אֲזִי בִימֵי חֲשֵׁמְנִים וְטָמְאוּ כָּל הַשְּׂמֵנִים נִעְשָׂה נֶס לְשׁוֹשְׁנִים יְמֵי שְׂמוֹנָה,	20 יְנִימִים וְקִבְצוּ עָלַי, וּפְרָצוּ חוֹמוֹת מִגְּדִלִי, וּמְנוֹתֵר קִנְקָנִים, בְּנֵי בֵינָה,
הִקֵּם רוּעִים שְׁבַעַה.	וְקָרַב קֵץ הִישׁוּעָה מֵאֵמָה הִרְשָׁעָה וְאִין קֵץ לְזֹאת הִרְעָה בְּצִל צְלָמוֹן,	חֲשׂוֹף זְרוּעַ קִדְשְׁךָ, נִקּוּם וְנִקְמַת עֲבָדֶיךָ, כִּי אֶרְכָּה הַשְּׁעָה, דְּחָה אֶדְמוֹן,

ג. ביאורים ומקורות

נציג להלן ביאור קצר למעוז צור ישועתי. המספרים מציינים את מספרי השורות בנוסח דלעיל.²²

1. **מעוז צור ישועתי:** מעוז צור הוא כינוי לקב"ה על פי: "היה לי לצור מעוז לבית מצודות להושיעני" (תהילים לא, ג). רד"ק: "היה לי לצור – מפני רודפי שלא ישיגוני, ואעז בך כמו שיעז אדם בצור גבוה". השורה 'מעוז צור ישועתי' מבוססת על שלוש מילים מהפסוק '...לצור מעוז... להושיעני'. מעניין שבספר דניאל, בפרקים העוסקים בתקופה היוונית, נפוץ השימוש ב'מעוז' (דניאל יא, א ועוד). ויש כאן מקום לדיון משווה בין מעוז בשר ודם לבין מעוז אלוקי.

לך נאה לשבח: על פי המדרש (בראשית רבה ו, ב) כוונתו "לך נאה לומר שירה", שישראל אמרו שירה על הנסים שהקב"ה עשה עימם.

2. **תכון בית תפילתי:** יתכונן וייבנה בית המקדש, על פי ישעיהו (נו, ז): "כי יבתי בית תפלה יקרא לכל העמים". לשון נקבה בפועל 'תכון' מתייחסת, כביכול, למילה תפילה, כלומר: תיכון התפילה בבית, על פי תהילים (קמא, ב): "תכון תפילתי קטרת לפניך".

ושם: בבית המקדש.

תודה נזבח: נקריב קרבן תודה על הגאולה ועל חנוכת הבית, על פי תהילים (קז, כב): "ויזבחו זבחי תודה".

3. **לעת... המנבח:** בעת הגאולה ובניין בית המקדש תיעשה נקמה באויב המחרף ומגדף ומבקש בכך להעביר את ישראל על דתם. עוד יש בציור הנביחה רמז לפגיעות ולפרעות. **תכין מטבח:** על פי ישעיה (יד, כא): "הכינו לבניו מטבח".

מצר: כמו לצר.

המנבח: דימוי הרשע לכלב משמיע קול ידוע מהמקרא ("יהמו ככלב" תהילים נט, ז), וכן דימוי האויב ככלב ("כי סבבוני כלבים" תהילים כב, יז); "הצילה מחרב נפשי מיד כלב יחידתי" כב, כא). על פי ישעיהו נו, י: "כלבים אלמים לא יוכלו לנבח". והסבר העניין על פי ויקרא רבה לג: "ואת וחד וכלבא שויז... נבוכדנצר, נבח ככלבא... מיד נבח ככלבא...", שם המדובר נבוכדנצר המבקש לעובדו כעבודה זרה, ובקשה זו בעיני ישראל כמוה נבחיחת כלב.

4. **אז:** בעת הגאולה, בעת בניית בית המקדש והנקמה באויב.

22. על ביאורי מעוז צור ראה: ל' יעקובסון, 'הפיוט מעוז צור', בשדה חמד, טו, תשל"ד, עמ' 151–154.

א' חזן, מעוז צור ישועתי – פיוטי חג החנוכה, ירושלים תש"ס, עמ' 7–19.

- אגמר: אשלים את שירי, על פי לשון משנה (פסחים פ"י מ"ז) על דרך: "גמר את ההלל".
- בשיר מזמור: על פי תהילים (ל, א): "מזמור שיר חנכת הבית לדוד". מזמור זה נאמר, לפי מנהגי הספרדים, לאחר הדלקת נרות חנוכה.
5. רעות שבעה נפשי: על פי תהילים (פח, ד): "כי שבעה ברעות נפשי וחי לשאול הגיעו".
- ביגון כחי כלה: על פי תהילים (לא, יא): "כי כלו ביגון חיי ושנותי באנחה". יש כאן גם רמז לשמות (ב, כג): "ויאנחו בני ישראל מן העבדה ויזעקו".
6. חיי מדרו בקשי: על פי שמות (א, יד): "וימררו את חייהם בעבדה קשה".
- בשעבוד מלכות עגלה: זה שעבוד מצרים.
- עגלה: כינוי למצרים, על פי ירמיהו (מו, כ): "עגלה יפה-פיה מצרים".
7. ובידו הגדולה: הקב"ה בכוחו הרב, על פי שמות (יד, לא): "וירא ישראל את היד הגדולה אשר עשה ה' במצרים".
- הסגולה: כינוי לעם ישראל, שהם עם סגולה, על פי שמות (יט, ה): "והייתם לי סגלה מכל העמים".
8. חיל... במצולה: על פי שמות (טו, ד-ה): "מרכבת פרעה וחילו ירה בים... ירדו במצולת כמו אבן".
- וכל זרעו: הם כלל המצרים, שראו בפרעה את אביהם ואלהיהם.
9. דביר קדשו: על פי תהילים (כח, ב): "בנשאי ידי אל דביר קדשך". ונדרש במדרש (תהילים ל, א): "דביר קדשך – מקום שדיברות יוצאות לעולם, שנאמר (מיכה ד, ב): כי מציון תצא תורה ודבר-ה' מירושלים".
- הביאני: הקב"ה הביאנו לארץ ישראל, ולבית הבחירה – הוא דביר קודשו. הסבר העניין הוא על פי שמות (טו, יז): "תביאמו ותטעמו בהר נחלתך מכון לשבתך פעלת ה'".
- וגם שם לא שקטתי: שבכל ימי בית ראשון והתקופה שקדמה לו, לא היו לישראל ימים רבים של שקט ומרגוע.
10. נוגש: הוא כינוי לנבוכדנצר, על פי ישעיהו (יד, ד): "ונשאת המשל הזה על מלך בבל ואמרת איך שבת נגש".
- הגלני: זו גלות בבל.
- זרים: הכונה לעבודה זרה, על פי דברים (לב, יז): "יקנאוהו בזרים בתועבת יכעיסהו".
11. ויין רעל מסכתי: במו ידי – במעשי הרעים – מזגתי לעצמי יין מורעל. הציור הוא על פי תהילים (ס, ה): "השקיתנו יין תרעלה". לשון 'מסכתי' – "מסכה יינה" (משלי ט, ב); "ויין שכר מלא מסך" (תהילים עה, ט).

כמעט שעברתי: לשון זו היא על פי שיר השירים (ג, ד): "כמעט שעברתי מהם עד שמצאתי את שאהבה נפשי". כוונת העניין היא ששעת הגאולה הגיעה מהרה, כנאמר בטור הבא.

12. **קץ בבל:** קץ גלות בבל.

זרובבל: על פי (זכריה ד, ט): "ידי זרובבל יסדו הבית הזה וידי תבצענה".

לקץ שבעים נושעתי: כנאמר בירמיהו (כה, יב): "והיה כמלאות שבעים שנה אפקד על מלך בבל".

13. **כרות... המדתא:** במחרוזת זו מספר הפייטן על נס הפורים, ופתח ברצונו של המן בן המדתא להרוג את מרדכי ואת כלל ישראל.

ברוש: כינוי למרדכי היהודי, על פי בבלי, מגילה (י ע"ב): "ברוש זה מרדכי שנקרא ראש לכל הבשמים...", ונראה שכיוון הפייטן בכינוי זה גם לכלל ישראל, על פי הושע (יד, ט): "אני כברוש רענן". עניין כריתה מתאים לנאמר באסתר (ג, יג): "להשמיד להרג ולאבד את כל היהודים מנער ועד זקן טף ונשים ביום אחד".

14. **ונהיתה:** בקשתו להרוג את מרדכי.

למוקש: שהרי סופו שנתלה כמסופר באסתר (ז, י): "על העץ אשר הכין למרדכי".

וגאותו: כמסופר באסתר (ה, יא): "ויספר להם המן את כבוד עשרו ורב בניו ואת כל אשר גדלו המלך ואת אשר נשאו על השרים ועבדי המלך".

נשבתה: על סמך אסתר (ו, י): "אשר החלות לנפל לפניו לא תוכל לו".

15. **ראש ימיני נשאת:** רוממת וגידלת את מרדכי.

ימיני: כינוי למרדכי שהיה מבנימין, על פי אסתר (ב, ה): "ושמו מרדכי בן יאיר בן שמעי בן קיש איש ימיני".

ואויב שמו מחית: המן שהוא מזרע עמלק נמחה שמו, והוא על פי דברים (כה, יט): "תמחה את זכר עמלק מתחת השמים לא תשכח".

16. **רב בניו וקניניו:** בניו הרבים ועושרו, שנתגאה בהם, על פי אסתר (ה, יא): "ויספר להם המן את כבוד עשרו ורב בניו".

על העץ תלית: מתייחס אל 'בניו', על פי אסתר (ט, יד): "ואת עשרת בני המן תלו". וייחס הפייטן המעשה ישירות לקב"ה, לפי שבמגילה לא נזכר שם ה'.

17. **יוונים... חשמנים:** השווה תפילת על הנסים "בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדיל חשמונאי ובניו כשעמדה מלכות יוון הרשעה על עמך ישראל...".

חשמנים: הם החשמונאים, ותפס הפייטן לשון מקרא, על פי תהילים (סח, לב): "יאתיו חשמנים מני מצרים".

18. **ופרצו חומות מגדלי:** על פי המשנה (מדות פ"ב מ"ג): "ושלוש עשרה פרצות היו שם, שפרצום מלכי יון, חזרו וגדרום..."
- וטמאו כל השמנים:** על פי הברייתא בגמרא (שבת כא ע"ב): "שכשכנסו יוונים להיכל טמאו כל השמנים שבהיכל".
19. **ומנותר קנקנים:** מכל השמנים שהיו במקדש "בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא להדליק יום אחד" (שם).
נעשה נס: כנאמר שם: "נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים".
- לשושנים:** כינוי לכנסת ישראל, על פי שיר השירים (ב, ב): "כשושנה בין החוחים". וכן על פי תהילים (סו, א): "למנצח על שושנים". וראה רש"י שם על ישראל שהם כשושנה בין החוחים: "שהחוחים מנקבין אותם..."
20. **בני בינה:** הם חכמי ישראל, על פי דברי הימים-א (יב, לג): "ומבני יששכר יודעי בינה". ומדרש הפסוק בבראשית רבה כו, צט. השווה גם פיוט הרשות לחזרת הש"ץ, 'מסוד חכמים ונבונים ומלמד דעת מבינים' (פיוט לימים נוראים ולמועדים לפי מנהגי אשכנז).
לפי פירוש 'רינת ישראל': "בית דין של חשמונאים" (עמ' 434). איננו יודעים למה התכוון הפייטן, אך במציאות ההיסטורית ספק אם 'בית דין של חשמונאים', שנזכר פעם אחת בספרות חז"ל, אכן ביצע זאת, וקרוב לוודאי שהכוונה פשוט לחז"ל לדורותיהם.
21. **חשוף זרוע קדשך:** על פי ישעיהו (נב, י): "חשף ה' את זרוע קדשו לעיני כל הגוים וראו כל אפסי ארץ את ישועת אלהינו".
- וקרב קץ הישועה:** השווה לשיר השירים רבה (ב, ח): "הואיל והוא חפץ בגאולתכם אינו מביט בחשבונותיכם, אלא מדלג על ההרים..." ולשון 'קץ' מצוי גם בשורה 12, שהאמור בה הוא על פי דניאל (יב, ו): "עד מתי קץ הפלאות".
22. **נקם נקמת עבדיך:** ראה בתפילת 'אבינו מלכנו': "נקום נקמת דם עבדיך השפוך", והשווה לתפילת 'אב הרחמים', הנאמרת לפני הכנסת ספר תורה לפי מנהגי האשכנזים: "ויקום נקמת דם עבדיו השפוך".
- מאומה הרשעה:** השווה לתפילת 'על הנסים': "כשעמדה מלכות יון הרשעה..."
23. **כי... הרעה:** שמכל הגלויות והצרות שנמנו במחרוזות הקודמות נגאלנו במהרה, ואילו הגלות האחרונה נמשכת לאין קץ.
24. **דחה: הפל ומגר.**
- אדמון:** כינוי לעשו, על פי בראשית (כה, כה): "ויצא הראשון אדמוני כלו". כינוי זה מציין בספרות חז"ל ובפיוט לדורותיו את מלכות רומי ואת מלכויות הנוצרים. כינוי זה עצמו משמש בפיוט של הקליר לראש השנה, והביאו רש"י בפירושו לתורה בבראשית (ל, כב),

שם הוא מצטט מתוך הקרובה "אבן חוג מצוק" לשחרית של יום א' של ראש השנה: "האדמון פָּבֵט שלא חלה..." [עשו, כשהביט וראה שרחל אינה הרה ללדת...].

בצל צלמון: החוסה בצל הצלם והצלב. ומילת 'צלמון' על פי תהילים (סה, טו): "בפרש שדי מלכים בה תשלג בצלמון", ומתקשרת בצלילה אל המילה 'צלמות'. וכוד ראה: "אל תקרי בצלמון אלא בצלמות" (בבלי, ברכות טו ע"ב), שהכוונה לגיהנום. לפי זה 'דחה אדמון בצל צלמון' – הפל את אדום לגיהנום.

הקם רועים שבעה: על פי מיכה (ה, ד): "הקמנו עליו שבעה רעים". הרועים מציינים הנהגה רמה לעם ישראל והם שיעמדו נגד כל אויביו בעת הגאולה. ראר: "מאן נינהו שבעה רועים..." (בבלי, סוכה נב ע"א).

ד. מבנה הפיוט ודרכי עיצובו

מעוז צור ישועתי הוא פיוט סטרופי בן שש מחרוזות. בכל מחרוזת ארבעה טורים מחוזרים. שלושת הטורים הראשונים מתחלקים לשתי צלעות, והטור הרביעי מתחלק לשלוש. כל מחרוזת מתחזרת לעצמה, ובכל מחרוזת מתחלף החרוז. בטור הרביעי החרוזה הפנימית מתגוונת.

סדר החרוזה הוא: א/ב, א/ב, ב/ב, ג/ג/ב, ד/ה, ד/ה, ה/ה, ו/ו/ה, וכן בבתים הבאים.

ההתחלות של שש הסטרופות – המחרוזות יוצרות אקרוסטיכון (סימן). בחמש הראשונות מרומז שמו של הפייטן מרדכי, ובשישית – ההתחלות של המילים הראשונות יוצרות את הברכה 'חזק' שהיא חתימה מקובלת בפיוטים רבים.²³

הפייטן הקדיש מחרוזת לכל תקופה: המחרוזת הראשונה היא מעין הקדמה של תודה לקב"ה: 'לך נאה לשבח', כי אתה 'מעוז צור ישועתי'; כלומר, מגן לישראל וכישיעם. עיקר תקוותו של הפייטן היא ה'תודה' לעתיד לבוא, שתוקרב לרגל חנוכת המזבח בעת הגאולה השלמה.

המחרוזת השנייה מוקדשת לגלות מצרים; השלישית – לגלות בבל; הרביעית – לסיפור מגילת אסתר; והחמישית – לסיפור החנוכה, שהוא עיקר העניין במעמד הדלקת הנרות.

הפנייה במחרוזת הראשונה, הפותחת את השיר, ממענת את הנאמר לקב"ה בדיבור ישיר אל האל ובלשון נוכח, כדרך הסגנון בתפילה. אולם במחרוזות השנייה והשלישית עובר הדובר

23. דוגמאות לחתימות כאלה, ראה: רשב"ג, בפיוט הסליחה 'ישראל ויהודה', השירה העברית בספרד ובפרובנס, א, תשכ"א; וכן בפיוט 'ברוך אל עליון' מתוך הזמירות לשבת, א"מ הברמן, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ספר ו, ירושלים תש"ו.

לדבר על הקב"ה בדיבור עקיף. השינוי בהתייחסות אל הנמען, וכן חילופי העמדה של הדובר הם מן המאפיינים של שירת הקודש.²⁴ השינוי במעמדו של הנמען משקף את המתח בין קרבה למרחק בפנייתנו בתפילה אל בורא עולם. מצד אחד אנו פונים אל 'אלוקינו ואלוקי אבותינו', שהתורה הבטיחתנו: 'כי אהבך ה' אלקיך' (דברים כג, ו), ואל אוהב אנו פונים בדיבור ישיר ומתוך קרבה; אך בה בעת אנו זוכרים כי הוא 'האל הגדול, הגבור והנורא אל עליון....' (מתוך תפילת העמידה), ואליו אנו פונים מתוך יראה ומתוך מודעות למרחק הגדול שבינינו לבינו. מתח זה מתואר באופן פיוטי מופלא בשירו של רבי יהודה הלוי: "יה אנה אמצאך / מקומך נעלה ונעלם / ואנה לא אמצאך / כבודך מלא עולם".²⁵ מתח זה בא לידי ביטוי בשירנו כמו בשירי קודש אחרים, בשינויים בהתייחסות אל הקב"ה. מפנייה ישירה כאשר הבקשה וסיפור הדברים מכוונים אליו בלשון נוכח (גוף שני), ללשון נסתר (גוף שלישי). נמען, שהדברים מסופרים עליו ולא אליו. מעניין כי בשירנו, בסיפורי העבר – משמשת לשון נסתר כלפי הקב"ה, ואילו בבקשות לעתיד – הפנייה אליו היא בלשון נוכח ובדיבור ישיר.

יסוד הנקמה המצוי במחרוזת הראשונה ('לעת תכין מטבח מצר המנבח') הוא עיקרה של המחרוזת השישית. מחרוזת זו היא הד לכלל הגזירות והרדיפות שהתרחשו בזמן מסעי הצלב – זמנו של המחבר. ואכן, הבקשה לישועה ולנקמה המופיעה בו מתייחסת אל ההווה ומבוטאת בלשון של תפילה נמרצת: 'חשוף', 'קרב', 'נקום' וכו'. במחרוזת הקודמת יסודות הישועה והנקמה הם חלק מסיפורי העבר.

המסגרת ההיסטורית על ארבעת פרקיה בפיוט, משמשת דוגמה וסימן לתקווה המובעת במחרוזת הפתיחה ובמחרוזת הסיום, והדברים נקשרים ומתחברים ברקמה מסועפת אל מקורות המקרא וספרות חז"ל, כפי שהם מובאים במפורט לעיל בביאור השיר.

ה. המחרוזת השישית

בנוסחים מסוימים חסרה בפיוט המחרוזת השישית – האחרונה. יהודים בגולה נהגו להשמיט מדי פעם ביטויים שהיה בהם חשש שמא ירגיזו את השלטונות. כך עשו כנראה גם למחרוזת השישית.²⁶

יצחק בן אריה יוסף דוב (בער), בעל סידור 'עבודת ישראל' (סוף המאה התשע עשרה), כתב בביאורו לפיוט: "אין חרוז זה בשום סידור ישן, גם אינו מן המחבר, אלא הוספת אחרון". ואכן, שם מודפסות חמש מחרוזות ואילו השישית מובאת רק בביאור. וב'עמודי העבודה'

24. ראה בהרחבה אצל א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 268-274.

25. ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובנס. ירושלים ותל אביב, תשכ"א, כרך ב, עמ' 524-525.

26. לעניין ההשמטות, השינויים והתוספות ראה: יו"ט לוינסקי, 'מעוז צור ישועתי ומשוררו', ספר המועדים, חנוכה, עמ' 181-184. וכן מ' ריגלר, 'החרוזים האבודים של הפיוט מעוז צור', הצופה, חנוכה תשנ"ד.

כתב: "פיוט הנודע מסידורי פולין ואשכנז ללילות חנוכה, וחתמתו: מרדכי. ובהרבה תפילות הסיום במלות שיר ורננים, אולם, בספר ברכת המזון דפוס עליאש באמסטרדם (משנת תס"ב 1702) נוספו עוד חרוזים האלו: "חשוף זרוע קדשך וקרב קץ הישועה נקום נקמת דם עבדיך מאומה הרשעה כי ארכה לנו הישועה ואין קץ לימי הרעה דחה אדמון בצל צלמון הקם לנו רועה שבעה". וחתום לפי זה גם חזק. ומאהבת השלום נשטמו החרוזים האלה בהרבה סידורים".

המחרוזת השישית זכתה אפוא להתקבל ברוב הסידורים כחלק בלתי נפרד מהפיוט, והיא אמנם משתלבת יפה באווירה ובהקשר של הפיוט. במיוחד חשוב להדגיש את שאלת הנקמה, מוטיב חשוב ביותר בימי הביניים. יש כאן סידור ספרותי. אם נקפיד על נוסח מדויק, כפי שהוא לפנינו, נמצא דיוק גם במשקלה. התייחסנו אפוא אל השיר בנוסחו המקובל, הבנוי על שש מחרוזות.

ו. הזיקה לפיוט ארבע המלכויות

לרעיון הצגת סכמה של ההיסטוריה היהודית באמצעות ארבע תקופות שבהם מושלות בכיפה ארבע מלכויות שורשים עמוקים בספר דניאל, במדרש ובפייטנות הקדומה. בדרך כלל, נכללות בקבוצה מצרים, בבל, מדיי (פרס) ויוון; ולעתים, כדי לקבל ארבע, מוצאת מצרים ומוספת אדום – רומא – בזנטיון, המשעבד בהווה (של חז"ל), ולא נכנס כאן לשאלת תוספת האסלאם! הסְכְמָה הזו כוללת את פרס הגם שלא הירעה במיוחד לישראל.²⁷ בשומרו על תבנית המלכויות, שילב המחבר את פרס והקדיש לה בית בפני עצמו, המבדיל את המן. משוקעת כאן התקווה כי מפתל מלכות הרשעה של ימיו תהיה מהירה ומוזלטת כבימי מרדכי. ואולי בא שילוב פרס באמצעות סיפור המן כדי להביע את הקשר הידיע בין פורים לחנוכה, החגים שעניינם ישועות שאחרי, או בשלהי, תקופת התנ"ך, ועיגונם בהלכה נעשה בתוקף סמכותם של חכמים.

ברור כי תכלית הצגת הסכמה היא 'השורה האחרונה' שלה – מלכות הרשעה של ההווה. המחבר, שאינו מכיר את האיסלם, מתייחס לשלטון הנצרות שאותה ימגר ה' לעתיד לבוא. תשועות העבר שמעוז צור כה מיטיב להבליטן מהוות מצע ובסיס לתשועה עתידית זו.

27. למשל: "פרה זו מצרים... אדומה זו בבל... תמימה זו מדיי... אשר אין בה מום זה יוון... אשר לא עלה עליה עול זו אדום הרשעה..." (פסיקתא דרב כהנא, פרה אדומה ט, עמ' 75). "...את הגמל זו בבל... את השפן... זו מדי... את הארנבת זו יוון... ואת החזיר זו אדום..." (ויקרא רבה, יג ה). "שם האחד פישון זו בבל... ושם הנהר השני גיחון זו מדי ושם הנהר השלישי חדקל זו יוון... והנהר הרביעי הוא פרס זה אדום..." (בראשית רבה, טז ד).

ז. מחבר הפיוט זמנו ומקומו

מרדכי, מחבר הפיוט, חי כנראה בסוף המאה השתים עשרה באחת מארצות גרמניה. זמנו ומקומו אינם ידועים בדיוק אך משוערים על סמך המקורות הקדומים ביותר שבהם מופיע הפיוט, וכן על סמך העובדה שהפיוט כתוב במשקל המיוחד לשירת הקודש הספרדית (משקל ההברות הדקדוקי).²⁸ החוקר ל' צונץ מזהה את הפייטן עם מרדכי בן יצחק, שחי במאה השלוש עשרה, וחיבר פיוטים נוספים לשבתות השנה.²⁹

את זהותו של הפייטן מנסים לקבוע על פי תוכנה של המחרוזת השישית המסיימת את הפיוט. המחרוזת השישית, כפי שציינו לעיל, לא היתה נפוצה בקהילות רבות והיא נדפסה לראשונה בספר 'ברכת המזון' (דפוס עליאש, אמסטרדם)³⁰ בשנת 1702.

את הטור 'אדמון בצל צלמון', ניסו מפרשים שונים להסב על המלך הגרמני פרידריך ה-1 שהיה מכונה ברבוסה (בעל הזקן האדום). משהגיעה לאירופה, בשנת 1187, השמועה על גירוש הצלבנים מירושלים על ידי צבאות צלאח-א-דין, ארגן פרידריך ברברוסה, יחד עם המלך ריצ'רד לב-ארי מלך אנגליה ופיליפ אוגוסט מלך צרפת, את מסע הצלב השלישי. מסעי הצלב שהסתיימו בניצחון הצלבנים, גרמו מפח נפש ליהודים.³¹ מעשי האכזריות הנוראים של הצלבנים הפורעים, מתוארים בספר גזירות אשכנז וצרפת.³² עצם העוינות למלך הזה איננה אפוא חסרת הגיון, אולם מי שמכיר את השירה והפיוט ואת המאפיינים הפואטיים שלהם, ידחה מטעמים ספרותיים את ההשערה שהכינוי 'אדמון' (ברברוס) מתייחס לפרידריך ברברוסה. כידוע, אחד מן היסודות הפואטיים המרכזיים בפיוט לדורותיו הוא השימוש בכינויים, הבולט במרקם זה. עיקרם של הכינויים הוא לציין דבר או דמות לא בשמם הישיר אלא בדרך אחרת המתקשרת לעניין, כגון בתכונה, במעשה או אף בדימוי או בביטוי המתקשר אל השם המכונה. בשונה מן השם השכיח והשגרת, הכינוי מביא את הקורא לחשוב על המשמעות הטמונה בו, ומבליט צד כלשהו בשם או בדמות, המתקשר אל תוכן השיר.

כזה, למשל, הוא הכינוי הראשון בפתחת הפיוט 'מעוז צור ישועתי', המכוון אל הקב"ה, שהוא מושיע ומגן. בחינה זו של הכינוי 'מעוז צור ישועתי' היא המתאימה לפיוט מצד תכנוני ומצד הבקשה העולה בו. עוד יש בכינוי קשר אל הפסוק המקראי שהוא מיוסד עליו, על הפרשנויות העולות מדברי המפרשים ועל המדרשים הנלווים אל הפסוק.

28. ראה: א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 47.

29. ב'עמודי העבודה', ניו יורק תשכ"ה, עמ' 202, מייחס לו שלושה פיוטים: 'מבית צבי ארמונה' ו'צאינה וראינה משכיל שיר יידיים', בנוסף למעוז צור.

30. ראה: מ' ריגלר, החרוזים 'האבודים' של הפיוט מעוז צור, הצופה, תנוכה, תשנ"ד.

31. ראה: יו"ט לוינסקי, 'מעוז צור ישועתי ומשוררו', ספר המועדים, תנוכה, עמ' 180-182.

32. ראה: א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"ג.

כך הדבר, פחות או יותר, גם באשר לכלל הכינויים בפיוט, והמעין מוזמן לפנות אל המקור ואל ההקשר הרחב וכן אל הפרשנות ואל המדרשים, ולבנות מתוכם מארג מעניין של קשרים וקשרי קשרים בין הלשון הנבחרת לפיוט ובין התכנים שהיא מביאה עמה.

ובאשר לשימוש בכינוי 'אדמון', הוא קדם לפיוטנו מאות שנים. 'אדמון' נזכר בפיוט של רבי אליעזר הקליר הנאמר בתפילת ראש השנה לפי מנהגי אשכנז, ובביאור (שורה 24) אנו מצביעים על כך, שכבר רש"י ציטט מפיוט זה בפירושו לספר בראשית. מכאן שאין זה סביר שהכינוי 'אדמון' נוצר בהשראת דמות מוגדרת בת זמנו של הפייטן.

ניתן אפוא לשער שהפייטן מרדכי חיבר את הפיוט מעוז צור ישועתי על רקע מאירעות התקופה שבה חי, וערך מעין השוואה היסטורית בין 'הימים ההם' לבין זמנו, אך אין לקשור בין הנאמר בפיוט לבין דמות היסטורית מוגדרת כלשהי.

ח. הלחן

קשה שלא לראות במנגינות מעוז צור חלק מהותי אינטגרלי מן המזמור, שסייע רבות לקליטתו ולתפוצתו. שלא כפיוטים רבים שהם ארוכים ומסובכים, מבנהו של מעוז צור פשוט וברור. קיצורם של הבתים, החריזה של סופי הבתים והחריזה הפנימית, מסייעים מאוד להלחנה. בעדויות שהובאו לעיל אודות אזכורי מעוז צור בספרות המנהג והשו"ת, מוזכר מעוז צור בהקשר ברור של שירה ונגינה, ולא רק באמירה ובתפילה.

למעוז צור מנגינות רבות. המפורסמת, זו שנתאזרחת בדורות האחרונים גם בארץ ישראל, הינה מנגינה עממית גרמנית. מנגינה זו עברה לאיטליה על ידי יהודים מהגרים ומשם הלחלה לכנסייה הקתולית ולמנגינותיה.³³ למנגינה וריאציות רבות-תפוצה, ולכל טיפוס הגוונים המוסיקליים הייחודיים לו. בסופו של דבר התגלגלה המנגינה לנוסח המקובל, שסייע להפיכת מעוז צור כמעין המנון של חג הגבורה. ועדיין יש משום תימה כי: "מנגינה טיפוסית לחג השחרור הלאומי-הדת, לחג הקוממיות ונצחון על ההתבוללות ועל חיקוי דרכי זרים – אינה, ביסודו של דבר, אלא מנגינה עממית של עם לועז, שמקורה דווקא בשירי העם של ימי הביניים הגרמניים, בהם עבודת אלילים וגבורה טבטונית משמשים בערבוביה".³⁴ בעולם החסידי חוברו מנגינות מרובות בוריאציות אחרות לגמרי, ששיקפו את חיבת המוסיקה שרווחה בחצרות החסידים.³⁵

33. מ' לוי, 'לגלגלו של ניגון מעוז צור', ספר המועדים, עורך: יום טוב לוינסקי, חנוכה, עמ' 182-185.

34. מ' לוי, לעיל הערה 33, עמ' 182.

35. מ"ש גשורי, קול ישראל, ח"א, תל אביב תשכ"ד, עמ' לט-מ.

ט. מעוז צור כבסיס ליצירה מתמשכת

1. מחרזות שנוספו לפיוט

המסגרת הקבועה של מעוז צור לא נותרה מסגרת קשוחה ונוקשה. קליטתו של הפיוט בתפוצות היתה מלווה בהשלמות ובתוספות ברוח השעה ובענייני דיומא.³⁶

בספר 'קיצור שני לוחות הברית' (השל"ה), מהדורה בתרא, אמסטרדם 1622, מובאת בתוך הלכות חנוכה, המחרוזת המתחילה 'חשוף זרוע ...' שסימנה 'חזק', אך בנוסח שונה מעט מן המוכר לנו,³⁷ ועוד שלוש מחרוזות שלהלן, שלא מודפסות בסידורי התפילה הרגילים. כל אחת מהן מיוחסת למחבר אחר. הראשונה – לר' משה איסרליש (הרמ"א, המאה השש עשרה). את השנייה חיבר ר' ירמיהו, שהיה אב בית דין – מדינת וירצבורג (נפטר ב-1702). השלישית – מיוחסת לר' שמואל בן דוד הלוי, בעל ספר 'נחלת שבעה', שחי בגרמניה (המאה השבע עשרה).

ואלו הן המחרוזות.³⁸

מְעוֹלָם הָיִיתָ יְשׁוּעִי / כְּבוֹדִי וּמְרִים רֵאשִׁי.
 שְׁמַע נָא קוֹל שׁוֹעִי / מְלִפְי אֱלֹקֵי קְדוֹשִׁי.
 הַעֲבֵר חֲטָאתַי וּפְשָׁעֵי / גַם בְּגִלוֹת הַשְּׁלִישִׁי.
 חֲזַק יִשְׂרָאֵל / וְתִכְנִיעַ יִשְׁמְעָאֵל / וּמֵאֲדוּם תִּפְדֶּה נַפְשִׁי.
 יְהִי רְצוֹן מִלְּפָנֶיךָ / יְחִיד הוֹד וְהַדָּר.
 גֹּאֵל שְׂאֵרֵי־צֶאֱנָן / מֵאֲדוּם יִשְׁמְעָאֵל וְקָדֵר.
 רְחוּם בְּקוֹדֶשׁ נֶאֱדָר / רְוַח תְּשִׁים לְעָדֵר.
 נִחְלָתְךָ הוֹשִׁיעַ / אֵל נִקְמוֹת הוֹפִיעַ / בְּעַמְלֶךְ מִדֵּר דוֹר.
 שְׁמַךְ יְבָרֵךְ לְעוֹלָם / מִתּוֹךְ קֵהַל אֲמוּנִים.
 וְכִסְאֶךָ יְהֵא שְׁלָם / אִם תִּנְקוּם בְּדוֹזְנִים.
 לְנַפְשׁוֹת נַעֲנִים / הַסִּפֵּת מִמְעוֹנִים.
 לְהוֹשִׁיעַ עַמְּךָ / וּלְהַצִּיל שְׂרֵידֶיךָ / יְדִידֶיךָ כְּאֵז בְּיַמֵּי חֲשֵׁמִינִים.

באחת המהדורות של קיצור הספר שני לוחות הברית הוסיף המגיה, שהיה בר אוריין ובעל חוש חריזה מפותח, את שתי המחרוזות הבאות, בהן מוטבע הסימן של שמו: שלמה בן מתיתיהו.

36. א' קרליבך, 'בתים נוספים למעוז צור ישועתי', שנה בשנה, תש"ל, עמ' 270–274.

37. דוגמאות לשינויים: 'קודש' במקום 'קודשך', 'נפשי' במקום 'עבדיך' וכו'.

38. ניקוד המחרוזות על פי הזמרון סדר זמירות ישראל, הופמן, פרנקפורט על מיין, 1922.

שְׂדֵי לְמָה כְּאֶלְמָנָה / תַּחַת יַד הָאֲדָמוּנִי,
 רָאָה כְּמָה לוחֵץ וּמוֹנֶה / עוֹד מְעֵט וּסְקִלוֹנִי.
 בְּנוֹקֵמָךְ כְּבִימִי מִתְתַּיְחוּ / רְבִים יִרְאוּ וַיִּתְמָהוּ.
 שֶׁלַח עֲזָר / נוֹשֵׂא נֶזֶר / מְשִׁיחַ וְאֶלְיָהוּ.
 חִזַּק קְרִית מוֹעֲדֶיךָ / וְקָרַב יוֹם הַנְּחֻמָּה.
 קִבֵּץ צֶאֱן יְדִידֶיךָ / וַיִּצְאוּ בְיַד רְמָה.
 גִּדְּשׁ אֶת בֶּן הָאָמָה / וְהָרַשְׁעִיר תְּשִׁים שְׂמָמָה.
 הַכְרִיתִים / וְהַצְמִיתִם / וַיִּזְדוֹךְ כָּל מַלְכֵי אֲדָמָה.

בזמירון סדר זמירות ישראל, שהיה שייך לרב יצחק סמואל הי"ד, שהיה רבה הראשי של קהילת אוסלו שבנורווגיה, כלולות כל המחרוזות הנוספות שלעיל, פחות או יותר באותו נוסח. בהמשך לפיוט נוספו שלוש מחרוזות: האחת – המתחילה במילים "חי זקוף קרן..." וממוקמת בין המחרוזות הנוספות, המובאות גם בקיצור ספר השל"ה, ובין המחרוזות הנוספות של המגיה (שם); השנייה – מודפסת אחרי התוספות של המגיה; והשלישית, האחרונה – כתובה בכתב יד.

חֵי זְקוּף קְרָן יְשׁוּעָה / וְקָרַב קֶץ הַגְּאוּלָּה
 וּמְלֻכּוֹת זְדוֹן הַרְשָׁעָה / יְהִי מְעִי מִפְּלָה
 בְּנִפּוּל בְּנֵי עוֹלָה / וּלְעֵמֶךְ תַּעֲשֶׂה הַצֵּלָה
 בְּצַדִּיקְתֶּךָ אֵיתָנִים / גֹּאֵל בְּנִים / וְתַבְּנֶה הָעִיר עַל תְּלָה.
 שְׂמַח לֵב בְּנֶיךָ / הַמְצַפִּים לִישׁוּעָתֶךָ
 שֶׁלַח מְשִׁיחַ צְדָקָן / וְהַחֲזִירִים לְמַעוֹנֶךָ
 זְכוֹר בְּרִית אָבוֹת / אִם מְעֻטִים הַזְּכִיּוֹת
 עֲשֵׂה לְמַעַן שְׂמֶךָ / עֲשֵׂה לְמַעַן שְׂמֶךָ / אִם לֹא לְמַעֲנֵנוּ.
 אֵל תִּתֵּן ה' מֵאֲוִי רָשָׁע / זוֹ גְרַמְנִיהַ שֶׁל אָדוֹם
 שְׂאֵלְמֵלֵי הֵם יוֹצְאִים / לְכָל הָעוֹלָם אֵין שְׁלוֹם
 זְמָמוֹ אֵל תִּפְקֹ / שְׁלֵא יִשְׁחִית אֶת יִשְׂרָאֵל
 וְהִשָּׁב שְׁבוֹת / שְׁבֻטֵי יַעֲקֹב / וְהוֹשִׁיעֵנו לְמַעַן שְׂמֶךָ.

2. מעוז צור בסיפורי גבורה

לאור תפוצתו הרבה של הפיוט והחיבה שרחשו לו המוני בית ישראל, אין פלא שהוא התאזרח ביצירות יהודיות רבות, מהן המשקפות את הווי חנוכה במזרח אירופה. מתוך הקובץ 'ספר המועדים' של יום טוב לוינסקי, בחרנו שני קטעים מתוך סיפורים הקשורים בחנוכה, ובהם עולה מעמדו המיוחד של מעוז צור, כמעין תחליף לטקס הרגיל של הדלקת נר הנוכה. מדובר באירועי עמידה וגבורה מן השואה, שבספר המועדים נכללו בחטיבה: 'על הניסים ועל

הגבורות'. בנסיבות המתוארות בשני הסיפורים מנע המצב האובייקטיבי כל אפשרות לקיים את טקס הדלקת הנרות כהלכתו. שירת 'מעוז צור', המסיימת כרגיל את הטקס, משמרת את זיכרו בנסיבות הקשות.

מעוז-צור בגטו³⁹

חיות הגיסטאפו הקיפו את הבית ברחוב לישנה ועלו לחדר המואר. מצעדם הקפיא את הדם בעורקים וכל תושבי הבית כמעט שפרחה נשמתם. אך משנכנסו לחדרו של ר' מאיר מצאוהו יושב על יד המנורה ומפזם פסוקי דזמרה ומזמורי שיר. ניפצו את המנורה ויתר כלי הבית אל הרצפה, תפסו את ר' מאיר וסחבוהו סחוב והשלך מן המדרגות אל המגרש הגדול שבמרכז הגיטו. שם עשו בו שפטים נוראים למען יראו היהודים הבוגדים וייראו. הביאו חבית גדולה, מילאוה נפט ובלויי סחבות מרופשים. הספיגו גופו של ר' מאיר נפט והעמידוהו בתוך החבית כשראשו למעלה מצווארו לחוץ, כנר חנוכה, והבעירו בו את האש. ר' מאיר לא צעק מעצמת מכאובי, אלא המשיך לפזם לו חרוזי 'מעוז צור', כאילו עדיין הוא עומד מול פני נרות החנוכה שלו, ופניו מביעות שמחה שזכה להיות בעצמו 'נר מצוה' – מפעם לפעם גבר קולו עד שנשתתק.

מעוז-צור ביער ליד הגשר המפוצץ⁴⁰

...חושך ודממה מפחידה השתררו מסביב.

ופתאום – צעקות ויבבות, אנקות ואנחות, דרדור מכונות-יריה וקולות נפץ של רימוני-יד. הבחורים שלנו הפעילו את כליהם ופצצותיהם על שומרי הגשר, שרצו לעזרת המרוסקים, ועל אלה שיצאו שלמים מהקרונות, שנופצו ושקעו במים.

כן יאבדו! – קרא דוידק'ה הסנדלר והעיף רקיטה אדומה למרומי האויר לאות נסיגה מהירה – בחורים, לסגת אל היער!

חמישה פצועים הובלנו במזחלותינו בנסיגתנו המהירה, וביניהם אחד נאבק עם מר-המות. אך מצב רוחנו היה מרומם וכל ישותנו התרוננה וצהלה.

בחורים, נשיר 'מעוז צור ישועתי!' – הכריז דוידק'ה הסנדלר, כשהגענו לגבול היער – אחת, שתים, שלושי!

וכולנו אספנו כוח ואימצנו את רוחנו ופתחנו במקלה לתוך דומיית הלילה: 'לעת תכין מטבח – מצר המנבח, אז אגמור, בשיר מזמור, חנוכת המזבח!'

39. ד"ר שז"ך, לפיד המרד בגיטו ורשה, ספר המועדים (עורך: יום טוב לוינסקי), חנוכה, עמ' 294.

40. אליעזר שמאלי, לעת תכין מטבח (מסיפורי קרובי הפרטיזן), ספר המועדים (עורך: יום טוב לוינסקי),

חנוכה, עמ' 301.

מעוז צור במקום הדלקת נרות – החלק מייצג את השלם, אך בהופכו להמנון לגבורה ומסירות נהייה לשלמות בפני עצמה.

3. בעקבות מעוז צור

נציג כאן שני שירים (בנספח נוסף גם שירו של י"צ דימון), האחד בן הדור האחרון והאחד נתפרסם לאחרונה, שאפיונם הנכון הוא כמדומה שירים 'בעקבות מעוז צור'. אין מדובר בהמשך ישיר של הפיוט בבחינת תוספת מחרוזת או שתיים, אלא שיר חדש, שעם היותו חדש, משמר משהו מהותי של 'מעוז צור'. הראשון כרוך בשימוש 'חילוני' (עד כמה שניתן להשתמש במונח הזה בהקשרים אלו), והשני נושא אופי פיוטי מסורתי.

מעוז צור של מלחמת ההתשה

שירה של נעמי שמר 'שבחי מעוז' מבוסס על מה שנראה כמעין עיבוד מדרשי-שירי של מעוז צור המקורי. השיר נכתב על רקע מלחמת ההתשה, כשהמונח 'מעוז' שימש כמונח צבאי ובא להעניק כינוי למוצבים בקו תעלת סואץ, שספגו את עיקר עוצמתה של האש המצרית, ובמשך שלוש השנים של הקרבות (1967-1970) נפלו בהם חללים רבים.

מעוז צור ישועתי
 לך נאה לשבח
 הרחק הרחק ליד ביתי
 הפרדסים נתנו ריח
 אבוא במנהרות
 ובמצדות ובמערות
 ובנקרות צורים
 ובמחילות עפר
 אי שם בלב הלילה
 דרוך וחרישי
 צופה בי מבקש נפשי

בית זה פותח בשתי השורות המסורתיות 'מעוז צור ישועתי לך נאה לשבח', אך אורך הבית שונה, והשורות הבאות מגלות אט אט כי מדובר במעוז אחר לגמרי, מרוחק מאוד מהמעוז המסורתי, ומהמעוז הביתי בארץ ישראל השלווה ('הרחק הרחק ליד ביתי'). ומתברר גם כי אם חשב מי מבין השרים על חנוכה, הרי שהתפאורה הטבעית, האופיינית כל כך לנעמי שמר, מעתיקה את מסגרת הזמן של השיר לעת פריחת הפרדסים באביב. הווי המעוזים שחייבו התגוננות תת קרקעית מתואר באמצעות רמזים מקראיים מסיפור גדעון ומתיאור יום ה' בישעיהו (ב, יח), ומשווה בכך ללוחם השר נופך של עתיקות וקשר עם העבר המקראי. הקשר עם מעוז צור המקורי נוצר על ידי השורה 'מעוז צור ישועתי / בקרב אין קץ מנצח'. בכך ממשיכה נעמי שמר את שרשרת הנצחונות המצוירת במעוז צור המסורתי ומחילה אותה גם על מלחמות ההווה.

שיר לימי חנוכה

'שיר לימי חנוכה' למשה ברבי שמואל ששמו חתום בראשי המחרוזות, נכתב לאחרונה בספר ההלכות והמנהגים לחנוכה 'נטעי גבריאל'.⁴¹ בשיר 13 בתים כנגד שלש עשרה פרצות שנפרצו במקדש בימי החשמונאים. דמיונו למעוז צור ניכר בפריסת היריעה ההסטורית. כמו בתבנית המוצעת במעוז צור, שיסודה במסגרת ארבע המלכויות, ישועה מצטרפת לישועה, ממצרים לבבל, בבל לפרס, פרס ליוון, וסיים בנקמת העתיד. מסגרת שלושה עשר הבתים מאפשרת את 'הארגון ההיסטורי' הבא: מצרים (רמוזה ב'מצרי') – אחד, בבל – שניים, יוון – שבעה, וגאולת העתיד – אחד. כך בתוך מבנה השלוש עשרה המבליט בכוח המספר את חילול המקדש, זוכה נושאו המרכזי של חנוכה גם להבלטה הראויה לו. ואם במעוז צור נתפס 'הסיפור היווני' כשווה ערך לגלויות אחרות, הלך פייטנונו בדרך שונה. דומה כי הנטייה ההולכת ומתבצרת בחלקים של העולם הדתי לשוב אל הפיוט עומדת מאחורי הפרסום המחודש.

ה' שומרי ה' צלי	מִצַּר קראתי ובמרחב ענני
וסְבִיב למשכני תקע אהלי	בצאתי ממצרים עננים הקיפני
מנת חלקי כוסי וגורלי	ובאדמת קודש חלקי הנחילני
ותחת לראשי שְׂמַאל בְּעַלִי	במתתו שלשלמה ימינו תחבקני
ולא שימחת אויבי לי.	ארוממך ה' כי דליתני
גם שם ידך תנחני	שולחתי בבלה בסאסאָה נפרעתי
מנוֹרָא יְקִידָתָא קראתיו ויענני	מלקוד ולכרוע לְבַל כְּנִמְנִעֵתִי
עם מלאכיו אשר שלח להצילני	כגן נטוע בו נשתעשעתי
אכן באויבי ראתה עיני	וריח נור לא ידעתי
אליך ותרפאני	ה' אלהי שועתי
לקבל אֶלְפָּא שוּתָה שְׂכוֹר	העת הגיע בבבל לגאול
ודודי שלח ידו מן החור	בכלי קודש שיצאו לחול
אמרו לנפשי שְׁחִי ונעבור	לרמוז מִשְׁנָאֵי לְבוֹז ולשלול
בְּלִיל הַשְּׂמוֹר לְדוֹר דוֹר	קטיל בלשאצר וחַבְלָ עוֹל
חייחני מיורדי בור	ה' העלית מן שאול – נפשי
נהייתי מסעודת טיט רְפָשׁוּ	בְּהֵרָאוֹת אחשוּרוֹש תפארת מחמדיו
אשר נשא לשוא נפשו	הרים המן ממעל לעבדיו
ושָׁלֵם לו גמולו בראשו	ונתלה בעץ מעשה ידיו
קִיְמוּ למעלה וקבלו עם קְדוּשׁוֹ	ומרדכי יצא בלבוש מִדְּיוֹ
והודו לזכר קדשו.	זמרו לה' חסידיו

ראש הוקם על המונו
בימיו החל ליסד מעונו
צדיק בא לבית מלונו
והעם שכח ימי רעבונו
כי רגע באפו חיים ברצונו

בימי יונים לארץ מגרתי
במערות ויערים משך גרתי
נפשי לה' אלהי מסרתי
מלהתערב בגוים מאוד נזהרתי
ואני אמרתי - בשלוי

זמו להרוג לשלול ולבוז
יעצוני לבחור מעקשים ונלוז
קרא בחיל להזהיר ולכרוז
שלוש עשרה פרצו במחוז
ה' ברצונך העמדתה להררי עז

שקצו מזבחי והיה לזרא
מקום מקדש מה נורא
חסידי נסעו וחנו במורא
שם נפשו בכפו ובזרא
אליך ה' אקרא

מיהר להתזו ראשו באחת
החזיק בתומתו ונפשו בוטחת
העלה נצה והיא כפורחת
אסף חסידיו ברצוי ותוכחת
מה בצע בדמי ברדתי אל שחת

ואם טבעתי בגון להבאישני
ישלח מלאכו מקדש לעזרני
עננתו ירבני וימינו יסעדני
בחסדיו ורחמיו אל יעזבני
שמע ה' וחנני

אז הושעת לצבא חילי
רדפתי השגתי חלקתי שלי

בן שאלתיו מאל אמונה
ולהעלות ממצולות עמקים שושנה
בבית ויעודו השרה שכינה
השביעני מעדנים בארץ שמנה
בערב ילין בכי ולבוקר רנה.

בקשו להתעיבוני בפסילי גלולכ
יראתי לנפול במתי חללם
מלמסוך בינם ומרק פיגולם
אל תחד כבודי בקהלם
בל אמוט לעולם.

בעיר ה' יופי מקלל
תנתן לי נפשי לשלל
להשמיד כאשר יבער הגלל
ובאו בה פריצים ונתחלל
הסתרת פניך הייתי נבהל.

שמו שקוציהם בנה שאנן
מלאוה כל עץ רענן
ורוח לבשה הכהן יוחנן
בחרבו המקריב חזירו ולא חנן
ואל ה' אתחנן.

כן יאבדו כל אויביך
תומיך ואוריך לאיש חסידיך
פרח מטה אהרן עם קדשיך
החל הנגף בעם משנאך
היודך עפר היגיד אמתך.

מה תשתוחחי נפשי ותהמי הוזילי
אני לדודי פודי וגואלי
לראות עוד בשמחת גילי
יאמר עוד לשכון באהלי
ה' היה עוזר לי.

מיד משנאי כורה שוחה
ושם האויב פלו נמחה

הגדלת הגוי והיתה הַרְוָחָה
 מעתה נָס יגון ואנחה
 פתחת שקי ותאזרני שמחה.

יִרְאֶיךָ טהרו מקדש כבודך
 זית שמן תִּזְרַק שְׁמֶיךָ
 שמונת ימים לריח שמניך
 להודות ולהלל קבעום תמימך
 ה' אלהי לעולם אודך

אֶמְתְּנִי ותקיפא היא בְּתִקְפֶךָ
 בל קרוב לנפש תִּזְרַךְ
 נקמת דם חַיִּית ענייך
 הרים משכן כוננו ידך
 ה' אלהי לעולם אודך

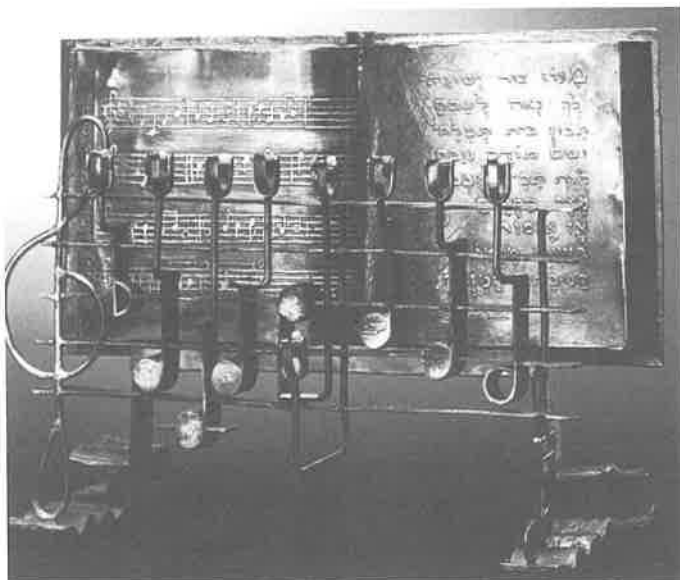
ותרב ביהודה שמחת קְהָלִי
 הַרְבִּיתָּ השמחה בכל גבולי
 הפכת מספדי למחול לי

להתנוסס נָס בשובם מללחום
 ומצאו פך כדי הדלקת יום
 והדליקו לכבוד נורא ואיום
 ולמען ספר בְּכֶסֶד והדום
 למען יזמרך כבוד ולא ידום

לחזק ואמץ לאום מלאום
 בְּמִתְגַּן וְרִסֵן עֲדִיו לבלום
 בימינו לעינינו מהר לנקום
 תביאמו ותטעמו בהר מְרוֹם
 למען יזמרך כבוד ולא ידום

סיכום

מהו מעמדו של 'מעוז צור'? השאלה בדבר מעמדה של תפילה מסוימת איננה פשוטה. תפילות רבות שגורות בפי העם גם מבלי שניתנה הדעת לגבי מעמדן. מקומן התבצר בסידורים ובמחזורים, ומעבר למחקר כללי בדבר היווצרות התפילה שבה הם מובנים

חנוכיית מעוז צור – המוטיב העיקרי הוא תווי השיר ומילותיו

ופהשנותה, לא זכו לעיון מיוחד. שונים הדברים לגבי פיוטים אחרים שזכו לעניין מיוחד מכיוונים שונים ומגוונים, ודי אם נזכיר את 'ונתנה תוקף', 'לכה דודי' ואחרים. אשר למעמדו של מעוז צור, ניתן להצביע על גורמים חשובים בהעצמת מעמדו: מנהגם של יחידים, ניגון והמשכיות בספרות. נמצא את מעוז צור במנהגיהם של גדולים בישראל והדברים השפיעו על היחס אליו ועל תפוצתו. בהיותו מולחן על נקלה ובזיקת התוכן למנגינה, נגלה גורם נוסף לפרסומו. מעוז צור זכה להמשכיות ונתפס כהמנון לחנוכה – לדרור ולגבורה. יש לשער כי בבסיס כל אלו עומד מצבו הבסיסי כממלא מעין חלל ריק בטקס הדלקת הנרות, ובו ניתן מענה לתוכן היסטורי ורעיוני שחסר בטקס בצורתו הגולמית. נסיים בתפילה כי מעוז צור, שניקז אל בין שורותיו עוצמה ויצירתיות יהודית, ימשיך להעסיק פרשנים ויוצרים גם בעתיד.

ראוי לכל איש ישראל להתעורר את עצמו בדבר
 הזה מאד מאד בחפצה ותשוקה לה' יתברך
 ולשורר ולזמר כל אחד כפי כוחו, ולאמור
 משירות ותשבחות של דוד המלך ע"ה בספר
 תהילים. וכל אחד יבחר לעצמו כפי שכלו איזה
 מזמורים לשורר ולזמר לפני ה' יתברך בעומק
 לבו בעת הדלקת נר חנוכה, ולעורר שעשועים
 לה' יתברך.

(מאיר עיני חכמים)

נספח: מזמור לחנוכה – יוסף צבי רימון¹

סבי המשורר ר' יוסף צבי רימון זצ"ל, היה שומר חלק משיריו, אולם, שירים רבים היה כותב ומניח בלא שמירה. אבי ר' דוד רימון זצ"ל היה אוסף את שיריו. "מדוע אינך שומר את השירים?", שאל אבי. ענה לו סבא: "אני שר כציפור ביער; הציפור אינה מתבוננת מסביב לראות האם מסתכלים עליה כשהיא שרה. כך גם אני – שר לעצמי ושר לבוראי".

שיריו התפרסמו במקומות רבים, מהם על ידי הרב צבי יהודה קוק (סבי היה בן ביתו של הרב קוק זצ"ל), ומהם על ידי אגודת הסופרים על ידי שאול טשרנחובסקי ועוד. ספר שירים שלו יצא לאור על ידי אגודת הסופרים ועל ידי פרופ' צבי לוז. אולם, שירים רבים נותרו ללא פרסום. שירים אלו רוכזו על ידי אבי בעשרות חוברות שונות בידי המשפחה. בשיהים אלו נכלל גם 'מזמור לחנוכה' (שירים, יוסף צבי רימון, חוברת י', תל אביב 1972). שיר זה נכתב בימי חייו המאוחרים, לאחר שחזר אל חיק משפחתו בתל אביב.

שאלה מפורסמת ביחס לחנוכה קשורה במשקל העצום שנתנו החכמים לנרות חנוכה (כפי שמודגש בגמרא במסכת שבת כא ע"ב), כאשר לכאורה היה צריך לתת את המשקל המרכזי דווקא לניצחון במלחמה (כפי שמודגש בעל הנסים). בשיר 'מזמור לחנוכה' מתאר רי"צ רימון שדווקא "לאור נרות חנוכה אזכור מעללי י-ה". דווקא הנרות שלכאורה באו רק לפאר ולרומם את נס פך השמן, הם שמראים לנו, שהניצחון במלחמה הוא "מעללי י-ה". ואם כך, אמנם הניצחון במלחמה הוא בעל משמעות עצומה, אבל הדגשת הנרות איננה סותרת את הדגשת הניצחון במלחמה. הנרות מבארים לנו, שהניצחון העצום התרחש על ידי הקב"ה. סיום המלחמה בנס פך השמן, שפך אור על כל המלחמה (עיין מהר"ל, נר מצווה, עמ' כב).

הנרות אינם רק גילוי על נצחון ה'. הם גם אלו שיצרו את הניצחון. היוונים חשבו לנצח את ישראל בכוח הזרוע, "בכוח הזרוע אמר לחלל בריתם". החשמונאים ניצחו דווקא בגלל האור הרוחני שבהם, ועל ידי כוחם הרוחני, הדפו את היוונים, עד שהוציאו מהם את רוחם: "חשמונאים בזיו רום, מחצו מתני קמים, עד אין רוח בהם".

עם ישראל נוכח "כי טוב להודות לאל", ולכן "פצחו פיהם בהלל".

לצערנו, לעתים מצליחים האויבים במזימתם "בכוח הזרוע אמר לחלל בריתם", ורבים

1. 'מנותר קנקנים נעשה נס לשושנים' מוביל לסיום שירו של משורר מיוחד במינו – ר' יוסף צבי רימון, ששיריו הרטיטו את מיתרי לבם של רבים מבני כל החוגים ומבעלי דעות והשקפות שונות ומגוונות. השיר 'מזמור לחנוכה' לא זכה עד כה לפרסום ברבים. בנספח לדיונונו במעוז צור נציג את השיר בצורה שבה הופיע לראשונה – חוברת משפחתית של בני רימון. השיר נמסר לנו על ידי נכדו של המשורר, הרב יוסף צבי רימון, בלוויית דברים אישיים שכתב על השיר ועל סבו.

נפלו חלל במלחמות ישראל. עיקר מאמצנו, להוסיף אור, לטהר את הקודש מטומאות זרים, ובעזרת ה' מנותר קנקנים ייעשה נס לשובשנים.

ספר זה, שבו מתפרסם לראשונה 'מזמור לחנוכה' באופן פומבי, משלב בתוכו מאמרים הלכתיים ומחשבתיים, ובצדם גם שירה דתית. דבר מרגש הוא עבורי, שבגלל אופיו המיוחד של הספר, מובא בו שיר של סבי המשורר ר' יוסף צבי רימון, וגם מאמר הלכתי שלי, נכדו, יוסף צבי רימון.

הרב יוסף צבי רימון

מְזֻמֹר לְחִנּוּכָה

כְּדוֹמֵן עַל פְּנֵי אֶרֶץ	לְאוֹר גְּרוֹחַ תְּנִיפָה
הָיָה כוֹלּוֹ, פּוֹלֵז,	אֶזְפוֹר מֵעֲלֵי יָה,
וְהָמָּה בָּאוּ בֵּית-אֵל,	לְעַת מָלֵט מִיַּד צָר
עִם הַחֲסִידִים כּוֹלֵם,	עֲדָתוֹ קָנָה קָדֵם
וְסִהְרָג הַקֶּדֶשׁ	חֲסִידָיו אֶסְפֵּנוּ חֵיל
מִכָּל טוֹמְאֹת זָרִים.	וְהָמָּה מְעֻסִים, סְהוּרִים;
מִן וְתֵר קִנְיָנִים	נִגְדָּ אוֹיֵב נוֹרָא
נַעֲשֶׂה גַם לְשׁוֹשְׁנִים;	לְצֹאוֹ בַחֲמָה עֲזָה,
כִּי טוֹב לְהוֹדוֹת לְאֵל,	כִּי בְנֵי שַׁחַץ פּוֹלּוֹ
פְּצָחוּ פִּיהֶם בְּהִלּוֹל.	וּבִלְחַ הַזְרוּעַ
	אָמַר לְחַלֵּל בְּרִיתֵם,
	אֶת אֱלֹהֵי אֲמָת.
	לֹא בָּאוּ מֵאֲרָצוֹ,
	לֹא הִפִּיק אֵל זָמּוֹ
	חֲשֻׁמוֹנָאִים בְּזִיו רוֹם
	מִחֲצוֹ מִתְּנֵי קַמִּים
	עַד אֵיז רוּחַ בָּהֶם;